

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

II

NeŖir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

II

İstanbul - 1981

İKİNCİ VİYANA KUŞATMASININ İKTİSADÎ SONUÇLARI ÜZERİNE*

İlber Ortaylı

1683 de Viyana'nın Osmanlı orduları tarafından ikinci defa kuşatılması Orta Avrupa Tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. Viyana'nın Osmanlı ordularının eline geçmesini önleyen kuvvetli bir neden Ian Sobieski olmuştur. Acaba Viyana Osmanlıların eline geçse idi ne olurdu? Bu önemli görünen sorunun cevabı burada tartışılmayacaktır. 1683 yenilgisinin Türkiye Tarihi için, Avusturya Tarihi için olduğu kadar önemli sayılmaması gerekir. Türkiye'de «Viyana önlerine uzanan Türkler» sloganı gerek halk arasında, gerekse tarihçilikte daha çok birinci Viyana kuşatmasının kalıntısı olarak yaşamaktadır. İkinci Viyana bozgunu Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yüzyıldır süregelmekte olan kurumsal kargaşanın tabii sonucu olarak değerlendirilmektedir. Toprak düzeninin bozulduğu, fakirlik ve isyanlarla dolu 17. yüzyıl sonunda Osmanlı ordularının Viyana önlerine uzanmasında herhalde Köprülüler restorasyonu kadar etkisi olan başka nedenler de vardı. Bu da Orta Avrupa'daki içtimai düzen değişikliğinin getirdiği sancılar, otuz yıl savaşlarının yarattığı tahribat ve Habsburglar İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu umumî zaafı...

Oysa Avusturya Tarihi için 1683 zaferi gerçekten önemli bir olaydır. 1683 galibiyetiyle Avusturya gerçek bir İmparatorluk çağına girecektir. İki yüzyıldır Avrupa güçlerinin baskısı altında bulu-

* Bu bildiri, 28-30 Kasım 1979 tarihlerinde İstanbul'da Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü ile Avusturya Başkonsolosluğu Kültür Enstitüsü'nün işbirliği ile düzenlenen Tarih boyunca Avusturya-Türkiye ilişkileri Sempozyumu'nda okunmuştur.

nan bu devlet, artık istikbale ümitle bakmağa başlamıştır. «Austria est impera orbit universum» sloganı Alman prenslikleri üzerinde otoritesini kurmağa başlayan, sanayi, ticaret, ziraat ve kültürünü geliştirmeye başlayan ülkenin yeni dönemini ifade etmektedir. Avusturya yeni bir atılımın başlangıcındaydı.

II

17. yüzyılın sonlarında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, Voltaire'in deyimiyle; ne kutsallık, ne Romalı'lık, ne de İmparatorluk'la ilgisi olmayan bir siyasî birlikdi. Otuz yıl savaşlarının erittiği İmparatorluk ülkeleri kuzeyde İsveç, batıda XIV. Louis Fransa'sı, doğuda Osmanlı İmparatorluğu'nun baskısı altında idi.

Ülkenin siyasal yönden durumu, elde tuttuğu toprakların bereketsizliği nedeniyle Batı Avrupa'lı (Hollanda'lı, Alman, Danimarka'lı) sermaye sahipleri ve sınıf müteşebbisler yatırım için buraya yönelmemişlerdi. Avusturya hayvancılığı ve tarımı Batı Avrupa ile karşılaştırılamayacak kadar geri durumda idi. Avusturya merkantilizmi döneminde, tarımda kayda değer bir teknolojik gelişme ve verim artışı gözlemlenmiyor. Bu dönemde tarımda üçlü ekim sistemi (Dreifeldersystem)ne geçilmişti. Ancak Avusturya dükalığına bağlı ülkelerde tarım ve hayvancılık, henüz sanayi ve ticarete büyük gelişmeler doğuracak düzeyde değildi. Hayvancılık henüz gelişmiş yöntemlerle yapılmıyordu. Tirol ve Vorarlberg ülkelerinde tarım ve hayvancılığın biraz daha iyi durumda olması Avusturya için yeterli değildi. Dolayısıyla köylüler de sefil ve adaletsiz durumlarından kurtulmuş olmuyorlardı. Üzerlerindeki feodal baskı, ağır angarya ve vergi yükü devam etmekteydi¹.

Avusturya ülkelerinin zengin maden kapasitesinin de yeterince değerlendirildiği söylenemez. Manifaktür ve metalurji sanayiinin gelişmemesi mevcut madenlerin tam kapasiteyle çalışmamasının bir nedenidir. Meselâ, 1657 de *Fugger*'ler Tirol ve Schwaz'daki madenleri kapatmak zorunda kalmışlardı. Steiermark madenleri ise 1526

1 Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs*, Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1970, s. 279-280. Ferdinand Tremel, *Wirtschafts-und Sozialgeschichte Österreichs*, Graz 1969 s. 232-235 ve 242-245.

dan beri özellikle Osmanlı akınlarına ve tehlikesine karşı devletin silâh ihtiyacını karşılamak için işletiliyordu. Bu nedenle 1656 dan beri *Wiener Neustadt*'da Hollanda'lı ve Alman usta ve girişimcilerin yardımıyla kurulan ve devlet kontrolünde olan bir silâh fabrikası faaliyette idi².

17. yüzyıl sonuna kadar Avusturya manifaktürü, gerek yerli gerekse Batı Avrupa'dan gelmesi beklenen müteşebbislerin, bu ülkenin siyasal güvensizliği ve fakirliği nedeniyle işe girismemelerinden dolayı geri idi. Ülkede, manifaktür ve fabrika gibi işletmeleri yaşatacak bir talep büyümesi yoktu. Bazı manifaktür girişimleri iflâsla neticelenmişti. Örnek : İlk *Orientalische Handelskompagnie*'nin Schwechater ve Tabor'daki pamuklu-yünlü dokuma tesisleri 1687 de iflâs etti³.

17. yüzyıl sonuna kadar Avusturya'nın iç ve dış ticareti de devletin vergi gelirlerini besleyip arttıracak bir düzeye ulaşamamıştı. Avusturya Tuna bölgesini kontrol edemediğinden nehir ticareti gelişmemişti. Roma-Germen İmparatorluğu üyesi olan devletçiklerin arasındaki gümrük duvarları, ticarî gelirin sadece fakir Avusturya ve Bohemya ülkelerinden elde edilmesiyle sonuçlanıyordu. Akdeniz'le iyi liman bağlantısı olmadığından denizlere açılmamıştı. 1667 de Becker tarafından kurulan ilk *Orientalische Handelskompagnie* bir müddet sonra iflâs etti⁴. Ülkede karayollarının da batı Avrupa'ya göre çok ilkel düzeyde olması İmparatorluk ülkeleri arasındaki ticareti baltalıyordu. Bizzat 1683 kuşatmasının Osmanlı ordusu için bir yenilgiyle bitmesinde, Aşağı Avusturya (Niederösterreich) ülkesinin bozuk ve iptidai yol sisteminin büyük rolü olmuştur.

III

1683 kuşatmasından sonra Osmanlı ordularının Tuna ve Transilvanya Macaristan'ından çekilmesi 1699 Karlofça (Karlowitz) ve 1718 Pasarofça (Pasarowitz) muahedelerinden sonra Habsburglar İmparatorluğu Tuna boyunda yerleşmişti. Bu bölge ülkenin Balkan-

2 E. Zöllner, *aynı eser*, s. 284-285; F. Tremel, *aynı eser*, s. 255-260.

3 Zöllner, *aynı eser*, s. 281-282. Tremel, *aynı eser*, s. 261-262.

4 Herbert Hassinger, «Die erste Wiener Orientalische Handelskompagnie 1667-1683» *Viertelj. für Soz. und Wirtschaftsgeschichte* XXXV/I, 1942.

lara uzanan yeni pazar ve hammadde kaynağı idi ki artık ülkede yapılan ziraî reformlar, maliyenin düzenlenmesi, sanayi ve ticaretin gelişmesi uygun bir hayat sahası bulmuş olacaktır.

Avusturya merkantilizminin parlak devrine girişi, ilk etkisini tarım alanında gösterdi. İmparator VI. Karl devrinde tarımın ıslahı için bir dizi tedbirler geliştirildi. 1651-1700 e göre 1701-1750 devresinde tarımdaki verim artışı % 103 oranında idi⁵. 18. yüzyılda hayvancılık alanında yeni damızlık türler getirilerek Avusturya ülkelerindeki hayvancılık geliştirildi. Bununla beraber Avusturya manifaktürünün gelişmesi Tuna boyu ülkelerinden tahıl, yün gibi tarımsal hammadde ithalâtını arttıracaktır.

İmparatorluğun Tuna boyundaki fetihleri ve yeni pazar imkânları gerek Batı Avrupa'dan, gerekse yerlilerden yeni müteşebbislerin ortaya çıkmasını sağladı ve Avusturya manifaktürü gelişmeğe başladı. Meselâ 1697 de Viyana'da *Bratti*'ler bir ipekli dokuma tesisi kurdular. İsviçre'li Dunant'ın 1717 deki tafta fabrikası da bu tür bir girişimdi. Yeniden kurulan *Orientalische Handelskompagnie* 1724 de Schwechater'da pamuklu dokuma fabrikasını faaliyete geçirdi⁶. Pamuk bu dönemde kaçak ticaretle Türkiye'den getiriliyordu.

Avusturya'da nehir, deniz ve kara ulaşım sisteminin ıslah edilmeğe başladığı, Tuna üzerinde askerî ve sivil donanmanın büyüdüğü, yeni bir teknolojiyle nehir ulaşım filosunun meydana getirildiği görülüyor⁷. 1719 da VI. Karl Trieste'yi Venedik'e karşı önemli bir liman haline getirtti. Bunun yanbaşında Trieste Fiume ile birlikte serbest liman olarak ilân edildiler. Bu iki liman Avusturya için hayati önemi olan Akdeniz ticaretinin gelişmesinde çok etkin olacaktı.

Ülkenin dış ticaretini geliştirecek karayolları da yapıldı. 1728 de *Semmeringstrasse* Viyana ve Trieste'yi bağladı. 1722 de posta sisteminin ıslahı ve devletleştirilmesi ile merkezî devletin güçlenmesi ticaret ve maliyenin ıslahında önemli bir adım atılmış oldu.

Avusturya için Akdeniz ticareti hayatî öneme sahipti. Çünkü uzak denizler ve Okyanus aşırı kolonilerle ilişki kurmakta başarı

5 Tremel, *aynı eser*, s. 237.

6 Aynı yazar, *aynı eser*, s. 270.

7 Wladimir Aichelburg, *Kriegsschiffe auf der Donau*, Militaerhistorische Schriftwerke von Heeresgesch. Museum, Heft 37, s. 7-18.

sağlanamamıştı. Nitekim VI. Karl 1722 de devlet himayesinde 6 milyon gulden sermayesi olan «Doğu Hind Ticaret Kumpanyası»nı kurmuş, kumpanya gayet parlak girişimlerle faaliyete geçmişti. Ancak Hind Denizi ve Uzak Doğu limanlarında Hollanda ve İngiliz rekabetine dayanamayarak faaliyetini tatil etti⁸. Avusturya denizciliği teknolojik kapasite ve güç yönünden uzak denizlere ulaşacak durumda değildi. Ayrıca ticaret konusu mamulât da fiyat bakımından rekabet kabiliyetine sahip değildi. Bu nedenle Avusturya dış ticaretini Balkanlar ve Doğu Akdeniz'e yöneltmek zorundaydı. Esasen bu dönemde Akdeniz Avusturya'nın yayılabileceği uygun bir ortamdı. 18. yüzyılda İngiltere, Hollanda ve hatta Fransa ticarî faaliyetlerini Atlantik aşırı bölgelerde yoğunlaştırmışlar ve Akdeniz'den çekilmişlerdi. Nitekim Fransa 16. yüzyılda dış ticaretinin yarısını Akdeniz limanlarında yapıyorken, bu oran 1780 e doğru 1/20 ye düşmüştü. Gene İngiliz ticaretinin 1/10 u 17. yüzyılda Akdeniz'de yapıyorken, 1770 lerde bu oran 1/100 e düşmüştü⁹.

Avusturya, Akdeniz'deki ticaretini adeta İngiltere ve Hollanda'nın okyanus aşırı İspanyol kolonilerinde uyguladığı bir sistemi izleyerek organize etmiştir. Yani ilk elde Akdeniz'deki seyrüsefaini (navigation) güvenlik altına almıştır. 16-18. yüzyıllarda korsanlık devletlerin yarı resmî bir deniz gücü ve deniz politikasıydı. Avusturya hem deniz ticareti faaliyetini, hem de kaçak ticaretini güven altına alabilmek için seyrüsefain anlaşmaları elde etmek yönüne gitmiştir. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça anlaşmalarından sonra bu gibi ahidnâmeleri (act convention) devamlı olarak elde etmiştir. Tarafından incelenen ve yayınlanan «1727 Osmanlı-Avusturya Seyrüsefain Sözleşmesi» bunlardan biridir¹⁰. Bu sözleşmelerde ticaretin serbestliği, bunun kuralları ve gümrük resmi miktarının belirtilmesi söz konusu değildir. Ancak seyrüsefainin güvenliği teminat altı-

8 J. Dullinger «Die Handelskompagnies Österreichs nach dem Orient und nach Ostindien in der ersten Haelfte des 18. Jahrhunderts», *Zeitschrift für Wirtschaftsgeschichte* 7/1900 bkz. Tremel, *ayn eser*, s. 275.

9 Ralph Davis, «English Imports from the Middle East 1580-1780» *Studies in the Economic History of the Middle East* Ed. by Cook London, Oxford Univ. press 1970 s. 205.

10 Ö.N. Bibl. *Handschriften Sammlung Mxt.* 497 15 Receb 1139 (7 Mart 1727) tarihli ahidnâme. İlber Ortaylı, «1727 Osmanlı-Avusturya Seyrüsefain Sözleşmesi» *A Ü. SBF Dergi* C. XXVIII-No : 3-4, 1975 s. 97-109.

na alındığından, kaçak ticaret için uygun bir zemin hazırlanmaktadır.

Kaçak ticaret esasında Avusturya-Osmanlı ilişkilerine has bir durum değildi. 17. ve 18. yüzyıllarda merkantilist ticarî tedbirler güden İspanya kolonilerine İngiltere ve Hollanda aynı biçimde nüfuz ediyorlardı. İngiltere ve Hollanda İspanya ile yaptıkları aynı tip seyrüsefain sözleşmeleri (navigation act) ile Amerika kıtasındaki İspanyol sömürgelerine uzanıp, kaçak ticaret yapıyorlardı. Mahallî valilere verilen rüşvetle ve yasağa rağmen yerli toprak sahipleri ile yapılan alış-veriş sonucu İspanyol sömürge gelirleri azalmıştı¹¹. Avusturya bu yolla Doğu Akdeniz, fakat daha çok Kuzey Afrika limanlarıyla ilişki kurmaktaydı.

Bir yanda Tuna boyu ve Balkan'lara, öbür yanda Kuzey Afrika pazarlarına uzanan Avusturya merkantilizmi altın devrini yaşamağa başladı. Ülkede bu bölgelerin talebine yönelik manifaktür sanayii hızla gelişmeğe başladı. Bunun iktisadî sonuçları kadar, Avusturya'nın yeni hayatında kültürel etkilerinin de görülmeğe başladığı bilinmektedir.

IV

İkinci Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki eyaletleri ilk anda bir kargaşalık, iktisadî çöküntü ve asayişsizlik içinde kaldılar. Ordunun bozgunu, şehirlerde asayiş sağlamla görevli garnizonların da erimesi, iktisadî çöküntü, yol güvenliğinin azalması ve süregelen harbler bu eyaletlerde merkezî idarenin kontrolünü yok etmişti denebilir. Meselâ Bosna ahalişi merkezden sürekli olarak para ve asker yardımı istiyordu. Merkezî hükümet ise bu talepleri karşılamaktan âcizdi¹². Bu nedenle şehirlerin halkı kendi güvenliklerini kendileri sağlama yoluna gittiler. 18. yüzyıl başından itibaren İmparatorluğun Rumeli bölümünde

11 Henri Seé, *Modern Kapitalizmin Oluşumu* Çev. Selâhattin Özmen, İstanbul 1972, s. 56.

12 Halil İnalcık, «Saray Bosna Şer'iye Sicillerine göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harb Yıllarında Bosna», *Tarih Vesikaları*, C. II, sayı 11, Ankara 1943 s. 1-3, 24 Receb 1107 tarihli (1696).

kent idaresinde güvenlik, malî sorunlar kısmen ahâlî tarafından karşılanmağa başladı. Ekserî şehirleri temsilen *âyânlar* otoriteyi elde etmeğe başladılar. Bunlar özellikle yerel toprak sahipleri, büyük vakıfların yöneticileri gibi zümrelerden çıkıyordu. Nihayet idare çok yerde bu gibi kimselere teslim edildi, bunlara *müsellim* deniyordu.

Balkanlarda görülen asıl değişme iktisadî yönden olmuştur. Bu değişmedeki başlıca etken de Avusturya'nın Balkan'lara yayılan ve gelişen ekonomisidir. Özellikle Avusturya'nın Balkan'lardan satın aldığı tahıl, endüstriyel bitkiler (tütün, pamuk), hayvanî ürünler (deri, yün), yarı işlenmiş maddeler (aba, kaytan v.s.), balmumu, kereste, bazı maden cevherleri Osmanlı Rumelisi'ndeki tarım, ziraat ve ticaretin kompozisyonunu giderek değiştirmiştir.

Avusturya nehir gemiciliğinin Tuna üzerinde gelişmesi 18. yüzyılın 30. yıllarında Demirkapı'ya kadar uzanan bir bölgede ticareti canlandırmıştı. Bulgar ve Romen tahılı büyük ölçekte batı pazarlarına naklediliyordu. 18. yüzyıldan sonra Avusturya pazarlarının ihtiyacı olan deri, yün, endüstriyel bitkiler bol miktarda üretilmeğe başlandı¹³. Özellikle deri ve yüne dayanan yarı mamul maddelerin Avusturya pazarlarına ihracı Bulgaristan'da Rusçuk, Filibe (Plovdiv), Plevne gibi merkezlerde lonca teşkilâtının nitelik değiştirmesine ve bazı lonca ustaları arasında büyükçe sermaye sahiplerinin ortaya çıkmasına neden oldu¹⁴. Bu süreç bütün Balkan'larda görüldü ve bu zenginleşen tüccar sınıfı Avusturya ile olan ilişkileri sayesinde hem ideolojik, kültürel yönden, hem de malî güç bakımından 19. yüzyılın burjuva-milliyetçi hareketlerini besleyecek hale geldiler.

Bu kaçak ticareti yapan ve Avusturya ile yakın ilişkiler kuran tüccarlar daha çok Hırvat, Sırp ve Yunan asıllı idiler. 16. yüzyıl başında Ragüza Cumhuriyeti ve Venedik tüccarları Avusturya'nın doğu ile ticaretinde aracılık yapıyordu. Oysa şimdi Balkan halklarının hemen hepsinden tüccarlar vardır¹⁵. Bunların Viyana modasını.

13 Virginia Paskaleva, «Die Wirtschaftsbeziehungen der bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa im 18. und 19 Jahrhundert» *Wirtschaftswege: Hermann Kellenbenz Festschrift*, Klett-Gotta 1978 s. 169.

14 Nicolai Todorov, «19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilâtında Bazı Karakter Değişmeleri» *İst. Üni. İkt. Fak. Mecm. C 27, No : 1-2, 1968, s. 1-36.*

15 Hermann Kellenbenz «Südosteuropa im Rahmen der europaischen Gesamtwirtschaft» *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege* H.g. Othmar Pickl, Graz 1971 s. 33-34.

kültürünü giderek Alman dilini Balkanlar'a yerleştirmekteki önemli rolleri bilinmektedir. 18. yüzyılda Avusturya manifaktürünün Balkanlar'a girişi daha çok porselen, çini, kumaş ile olmuştur. Pancar şekeri daha sonraki yüzyılın ticaret metaıdır. Avusturya bu dönemde Bohemya'daki porselen sanayiini geliştirerek, Venedik rekabetini yendi ve Bohemya porseleninin başlıca alıcılarından biri Türkiye oldu. Esasen Viyana gittikçe İsviçre ve Almanya'dan yapılan ticaretin de merkezi oldu ve bu mamulât Avusturya aracılığıyla Balkanlar'a girdi. Her türlü kumaş, möble, giyim ve kullanım eşyasıyla birlikte ticaret dili olarak Almanca Balkanlar'a Avusturya ticareti sayesinde girdi. Avusturya manifaktürü tekstil ve hafif endüstri mamulâtında doğuluların zevkine göre üretime geçti.

Özetlenecek olursa, 18. yüzyılda Avusturya, Balkanlar'a yayılan ve Batı Avrupa'dan çekilmeğe başlayan bir İmparatorluk'tu. Balkanlar'daki iktisadî ilgisi buralarda yerel toprak beylerinin ve tüccarların zenginleşip güçlenmesine ve ilerde siyasî bir rol oynamalarına yardım etmiştir.